

Retorica in de middeleeuwen

Lodi Nauta

Summary

Medieval rhetoric still has a bad reputation. According to an influential line of interpretation, rhetorical theory and practice, which had enriched each other in ancient times, were driven apart in the middle ages. On the one hand, medieval scholars from Boethius onwards are accused to have reduced rhetoric to a merely technical consideration of the topics, losing sight of the original functions of rhetoric, that is, to persuade a public, a jury or one's own opponents. On the other hand, rhetoric was often reduced to style, giving merely pragmatic instructions in the art of composing letters (*ars dictaminis*), sermons (*ars praedicandi*) and literary works (*ars poetriae*). This view, however, is a-historical. Medieval rhetoric should be studied on its own terms, without using the yardstick of ancient rhetoric. This article discusses some key moments in the history of medieval rhetoric: Augustine's Christianization of ancient rhetorical doctrine, Boethius' influential account of the topics, and the pragmatic use of rhetorical devices as laid down in the *artes*-treatises. The influence of medieval rhetorical-literary terminology is illustrated by Dante's reflections on his *Divina Commedia*. The conclusion that rhetoric meant different things to different times may seem self-evident, but it apparently still needs to be argued for in view of some prevailing negative views on medieval rhetoric.

1. Inleiding

De middeleeuwen staan niet te boek als een periode waarin de retorica serieuze aandacht kreeg. Retorica dankt haar geboorte en bloei aan de maatschappelijk-culturele omstandigheden in het klassieke Griekenland en het Romeinse Rijk. In de Atheense democratie, de Romeinse jury-rechtbanken en de senaat was er een belangrijke rol voor de redenaar weggelegd. Met de verdwijning van de antieke cultuur verdween ook de voedingsbodem waarop de retorica tot zo grote bloei was gekomen. De christelijke kerk, het feodale stelsel en het scholastieke denken, waarin de theologie als koningin der wetenschappen gold, boden weinig ruimte voor retorisch vuurwerk – althans dat is de gedachte. Het ligt dan ook voor de hand te denken dat de middeleeuwen ons niets meer dan restanten van de antieke retorica kunnen bieden. Beschouwden de middeleeuwers zichzelf immers niet als dwergen gezeten op de schouders van reuzen?

Een dergelijke zienswijze heeft tot nogal wat negatieve opvattingen over de middeleeuwse retorica geleid, ook bij enkele prominente historici van de retorica zoals E. R. Curtius en Brian Vickers. Het is echter een weinig historische benadering. Willen we aard en functie van de retorica in de middeleeuwen begrijpen dan moeten we allereerst afstand doen van de gedachte dat we alle post-klassieke ontwikkelingen met de maatstaf van de klassieke retorica moeten beoordelen. Tijden veranderen nu eenmaal, en men kan dus niet verwachten dat de middeleeuwers nog precies hetzelfde dachten over de retorica – en haar op precies dezelfde wijze gebruikten – als in de oudheid. De klassieke retorica leverde uiteraard de grondstoffen, maar van grondstoffen kunnen vele producten worden gemaakt.

In mijn bijdrage kan ik slechts een paar van die producten laten zien. Duizend jaar geschiedenis laat zich niet samenpersen in een artikel van circa 6000 woorden. Een chronologisch overzicht bieden met namen, titels en jaartallen zou even spannend zijn als het lezen van een telefoonboek. In plaats daarvan concentreer ik me op drie thema's: (1) retorica en het christelijk geloof aan de hand van een bespreking van Augustinus' *De doctrina christiana*, (2) de relatie tussen retorica en dialectica aan de hand van Boëthius' werk over de topen (grofweg vindplaatsen voor argumenten), en (3) het praktisch gebruik van de retorica in de latere middeleeuwen, waarbij ik zal ingaan op drie typisch middeleeuwse specialismen die men tot de retorica rekent: de *ars dictaminis*, *ars poetriae* en *ars praedicandi* (kunst van het componeren van een brief, gedicht of preek). Maar eerst moet ik iets zeggen over de beschikbaarheid van de antieke, retorische bronnen in de middeleeuwen.

2. Bronnen

Veruit de meest gelezen werken op het gebied van de retorica waren Cicero's *De inventione*, Pseudo-Cicero's *Retorica ad Herennium* en het laat-klassieke werk van Boëthius over de topen, *De topicis differentiis*. Daarnaast waren er verschillende encyclopedische en andere werken (bijvoorbeeld die van de *rhetoires latini minores*) uit de laat-klassieke periode waaruit men de nodige kennis kon vergaren.

Veel minder bekend en dus veel minder gebruikt waren twee hoofdwerken uit de antieke periode: Cicero's *De oratore*, dat Cicero zelf terecht als een veel beter en rijper boek beschouwde dan zijn jeugdige *De inventione*, en Quintilianus' *Institutio oratoria*. Het nadeel van deze boeken was hun lengte; dikke boeken lenen zich niet voor onderwijsdoeleinden. Reeds in de oudheid legde Quintilianus het af tegen Cicero's *De inventione*. Daarnaast kende men vanaf de dertiende eeuw Aristoteles' *Retorica*, maar dit werk werd vooral als ethische tekst gelezen. Retorica in de praktijk – de redevoeringen van Cicero bijvoorbeeld – werden niet veel bestudeerd.

Uit deze handboeken leerde men op zijn minst datgene wat ook nu nog tot de bagage van een afgestudeerd student klassieke talen behoort:

- de gebruikelijke vijfdeling van de retorica in *inventio*, *dispositio*, *elocutio*, *memoria* en *pronuntiatio*.
- de zes delen van een betoog: *exordium*, *narratio*, *propositio*, *partitio*, *argumentatio* (*confirmatio* en *reprehensio*) en *conclusio* (met de nodige variaties in terminologie).
- de drie soorten redevoeringen waarop de retorica zich traditioneel richt: politieke, gerechtelijke en gelegenheidstoespraken.
- de status-theorie (indeling en bepaling van het soort zaak dat al of niet behandeld gaat worden), en topen (argumentatievormen die gebruikt kunnen worden in de verschillende typen zaken).

In *De inventione* besteedt Cicero vooral aandacht aan de eerste fase, de *inventio*, en veel minder aan de andere. Bovendien beperkt hij zich hoofdzakelijk tot het genre van de gerechtelijke toespraken – hetgeen natuurlijk zijn eigen métier was. Gelukkig bood de andere hoofdbron voor de middeleeuwse kennis van de retorica, de *Retorica ad Herennium*, veel informatie over de andere onderdelen. Vooral boek IV, dat over de stijlfiguren handelt, was erg populair en invloedrijk. Uit dit werk leerde men onder meer:

- de drie stijlsoorten (verheven, middelstijl en eenvoudige stijl)

- stijlkwaliteiten (zuiver en duidelijk taalgebruik, woordvolgorde en versiering).
- gedachte- en woordfiguren.

Bij dit alles geeft de auteur vele voorbeelden. Geen wonder dat dit werk, uiteraard nog toegeschreven aan Cicero, samen met het authentieke *De inventione*, verplichte kost was in het onderwijs in de middeleeuwen en in de renaissance. Op deze werken werden talloze, en soms zeer kundige, commentaren geschreven, waarin bijvoorbeeld ingegaan werd op bepaalde inconsistenties tussen de twee werken.

Eerst moest echter een antwoord gevonden op de vraag hoe als christen om te gaan met dit toch van oudsher heidense gedachtegoed. Geloven is een zaak van innerlijke overtuiging en een vroom gemoed, niet van welsprekendheid (ook al biedt vooral de Amerikaanse TV vele tegenvoorbeelden). De apostelen bijvoorbeeld waren eenvoudige vissers, door Jezus echt niet om hun welsprekendheid uitverkoren om het geloof te verkondigen. Dus wat moest het christelijk geloof met de antieke welsprekendheid? ‘Wat had Athene met Jeruzalem te maken?’ om de bekende retorische vraag van Tertullianus te citeren. Zeker in de late oudheid werd deze vraag urgent, toen deze welsprekendheid vaak in dienst stond van pikante, erotische literatuur of polemieken tegen het christendom. Ik kom hiermee op mijn eerste thema.

3. Retorica en het christelijk geloof: Augustinus’ *De doctrina christiana*

In de tijd van Augustinus was het christendom nog geen vanzelfsprekende zaak. Het stond dikwijls op gespannen voet met de heidense denktradities. Er waren verschillende antwoorden gegeven op de vraag hoe als christen om te gaan met dit antieke, heidense denken. Sommigen reageerden met een kritiekloze omhelzing, anderen met een reactionaire afwijzing, maar Augustinus beseftte dat geen van beide opties voor het christendom veel overlevingskansen bood. Augustinus was zelf als jong man retorica-leraar geweest en kende de macht van het woord. Zijn geraffineerde strategie was derhalve om de antieke retorica over te nemen maar tegelijkertijd te transformeren tot een christelijke welsprekendheid. Zolang de antieke bronnen niet strijdig zijn met de christelijke leer en kunnen dienen voor een beter begrip van de mens en zijn wereld, zo betoogde Augustinus, is er weinig op tegen om die bronnen te bestuderen. We moeten dat heidense, antieke denken beschouwen als het goud dat de Joden bij hun uittocht uit Egypte meenamen.

Dit bekende beeld van het geroofde goud komt uit Augustinus’ *De doctrina christiana*, afgerond in 427, drie jaar voor zijn dood – een boek dat voor de geschiedenis van de retorica van groot belang is geweest. Het is geen catechismus met christelijke dogma’s, maar biedt een interpretatieleer van de bijbel. Hoe moeten we de bijbel lezen, en hoe kunnen we deze kennis vervolgens aan anderen overdragen?

Een interpretatieleer was om verschillende redenen hard nodig. Allereerst omdat de bijbel geen gemakkelijk boek is. Wanneer moeten we figuurlijk taalgebruik letterlijk nemen, wanneer niet? Wat doen we met moreel weinig verheffende verhalen uit het Oude Testament (bijvoorbeeld David die een vrouw aanrandt en haar man laat doden)? Wat betekenen de vergelijkingen en de parabelen precies? En de apocalyptische woorden van Daniël? Enig onderricht was hier wel nodig. Daarnaast kon een dergelijke interpretatieleer laten zien dat de bijbel niet zo’n oncultiveerd boek was als heidenen

beweerden – een opvatting die Augustinus vóór zijn bekering, toen hij zelf nog leraar in de retorica was, zelf had gedeeld.

Augustinus speelde op vele schaakborden tegelijk, dus zijn oplossing bestond uit verschillende zetten. Niet alle zetten zijn even origineel, maar wie bedenkt dat Augustinus een deel van zijn eigen scholing achter zich moest laten kan alleen maar met Peter Brown beamen dat ‘it is no small thing to be able to transcend one’s own education, especially an education that enjoyed as exclusive a prestige as the classical education of the Later Roman Empire’.¹ Augustinus gebruikt allereerst het traditionele argument dat de retorica op zich niet goed of slecht is, alleen het gebruik ervan: ‘Retorische vaardigheid is neutraal terrein en een machtig instrument om zaken, of ze nu goed of slecht zijn, overtuigend te presenteren’.² Bovendien, als de vijand retorische middelen inzet, moeten wij niet roomser zijn dan de paus (de uitdrukking is uiteraard niet van Augustinus) door onszelf het gebruik ervan te ontzeggen. Sterker nog, kennis van de retorica is nuttig omdat ze ons de verschillende stijlfiguren in de bijbel leert herkennen, hetgeen van belang is voor onze interpretatie: ‘kennis ervan is noodzakelijk voor het oplossen van de meerduidigheden van de Schrift om de volgende reden: als de betekenis, opgevat naar de eigenlijke betekenis van de woorden, absurd is, moeten we hoe dan ook uitzoeken of niet toevallig dat wat we niet begrijpen volgens deze of gene trope is uitgedrukt. Zo zijn verborgen betekenissen te ontdekken’.³

Voor Augustinus was het natuurlijk van belang dat niet elk gemeentelid voor zichzelf ging bepalen wat er achter een bepaalde beeldspraak in de bijbel gezocht moest worden. Daarom formuleerde hij verschillende richtlijnen die voor een goed begrip van de bijbel van belang waren, met als centrale stelregel: een interpretatie is acceptabel als zij niet in strijd is met de geloofswaarheden en met name met het centrale gebod tot liefde voor God en onze naaste. Indien de letterlijke betekenis van de tekst aanstootgevend mocht zijn, dan kan een figuurlijke duiding van bepaalde passages (middels bijvoorbeeld allegorie of symbolen) wel eens uitkomst bieden. Maar Augustinus geeft zeker geen vrijbrief voor interpretatieve willekeur. We moeten letten op de intentie van de auteur, zegt hij, en op de historische en culturele context van gebeurtenissen in de bijbel. Augustinus geeft vele voorbeelden van de toepassing van zijn richtlijnen.

Augustinus ruimde dus een plaats in voor kennis van de retorische stijlfiguren maar het was een ondergeschikte rol. Zou hij er een heel belangrijke rol aan toekennen dan riskeerde hij dat de heidenen als volgt konden argumenteren: als kennis van onze, heidense retorica zo belangrijk is, dan moeten haar maatstaven ook toegepast worden op de bijbel, hetgeen tot de conclusie moet leiden dat de bijbel retorisch-stilistisch een weinig verheffend boek is. Bovendien, zou Augustinus bijbeluitleg en verkondiging van de christelijke boodschap sterk binden aan kennis van de regels van de retorica, dan zou het christelijke missiewerk spoedig een personeelstekort hebben, want zoveel geleerde christenen waren er niet.

In zijn antwoord aan zijn voormalige collegae in de retorica kiest Augustinus de aanval als de beste verdediging. De bijbel, zegt hij, is heus niet zo boers als beweerd wordt. Hij bevat alle stijlfiguren en tropen die men in de heidense retorica tegenkomt, en

¹ *Augustine of Hippo. A Biography*, London 1967, 264.

² IV.ii.5 in: *Wat betekent de bijbel? Christelijke scholing in tekstbegrip en presentatie: 'De doctrina christiana'*, ingel., vert. en toegel. door Jan den Boeft en Ineke Sluiter, Amsterdam-Leuven 1999, 149.

³ III.xxix.91 (vertaling, 135).

ook de drie stijlregisters verheven, middel- en eenvoudige stijl. Augustinus geeft verschillende voorbeelden. Maar – en nu komt het tweede deel van Augustinus' tweetrapsraket – uiteraard is er dit cruciale verschil: christelijke welsprekendheid ontleent haar kracht aan de bron, dit is het christelijk geloof uit de bijbel. Om een welsprekend mens te worden zijn voor een christen een vroom gemoed en een diep geloof veel belangrijker dan kennis van de regels van de retorica. Zonder wijsheid geen welsprekendheid – dat zeiden Cicero en Quintilianus ook al – maar bij Augustinus wordt echte wijsheid gekoppeld aan de bijbel. Als de bijbel dan niet op alle punten even retorisch is, jammer dan voor de retorica: de ware welsprekendheid is die van de bijbelse auteurs, omdat hun innerlijke vroomheid hen de juiste toon voor het juiste moment had aangereikt. Het is een welsprekendheid die gefundeerd is in de dingen (*res*), dat zijn de woorden en daden zoals opgetekend in de bijbel en die verwijzen naar het heil.

Zo krijgen verschillende leerstukken uit de klassieke retorica een plaats in de christelijke hermeneutiek van Augustinus. Verstandig als hij is maakt hij hun herkomst niet al te expliciet. We komen het voorschrift tegen om de toehoorder aandachtig, meegaand en welwillend te stemmen. Het belang van het ethisch gehalte van de spreker wordt door Augustinus gekoppeld aan een christelijk, vroom gemoed. De ciceroniaanse term *orator* ('redenaar') krijgt in *De doctrina christiana* allengs de betekenis van 'bidder'. Over de keuze van een stijlregister zegt Augustinus dat bij uitleg (bijvoorbeeld van een christelijk dogma) een nederige stijl passend is, bij lof of blaam een gemengde stijl, en bij aansporing tot daden de verheven stijl.⁴ Een dergelijk onderscheid in stijlniveaus op basis van hun verschillende functies was zeker niet onbekend in de oudheid; zo koppelde Cicero in *De oratore* al stijlen aan de Aristotelische overtuigingsmiddelen *logos*, *ethos* en *pathos*. Maar dikwijls werd een stijlregister in de klassieke retorica ook bepaald door de verhevenheid van het onderwerp (een verheven stijl voor het epos bijvoorbeeld). Dit criterium kan Augustinus niet gebruiken en zien we bij hem dan ook niet terug: in de bijbel zijn alle onderwerpen immers van wezenlijk belang.

Augustinus had de retorica aldus gekerstend en een legitimatie voor studie van de antieke retorica geboden. Kennis van de antieke retorica was nuttig voor een goed begrip van de bijbel. *De doctrina christiana* was echter geen handboek waarin kennis netjes geordend werd uiteengezet ('Van mij moet men dit niet vragen, noch in dit werk noch in enig ander'),⁵ wellicht niet alleen omdat dat een taak voor de retoricaleeraar was, maar ook omdat het dan zou lijken alsof kennis van de regels toch een *sine qua non* voor christelijke welsprekendheid was. De doorwerking van *De doctrina christiana* is daarom, hoewel bijzonder groot, wat diffuus. Kennis van de retorische regels ontleende men eerder Cicero en Pseudo-Cicero dan aan Augustinus. Wat Augustinus ook niet bood is kennis van de meer technische aspecten van de retorica. Hiervoor gingen de middeleeuwen te rade bij Boëthius.

4. De relatie tussen dialectica en retorica: Boëthius' *De topicis differentiis*

Boëthius' invloed op de middeleeuwse filosofie kan moeilijk overschat worden. Zijn *Consolatio philosophiae* was één van de meest gelezen boeken en werd reeds vanaf de

⁴ IV.xxii-xxvi (vertaling, 185-190).

⁵ IV.i.3 (vertaling, p. 148).

negende eeuw vertaald in vele talen. Hij schreef daarnaast theologische traktaten die de middeleeuwen lieten zien hoe de behandeling van theologische dogma's kan profiteren van de filosofie. Maar ook was Boëthius vertaler van de logische werken van Aristoteles en van Cicero's *Topica*. Zijn benadering van de retorica is in hoge mate door zijn logische studies gekleurd, en dit heeft op haar beurt grote invloed gehad op de middeleeuwse kijk op de retorica.

Dialectica werd in de oudheid, en ook bij Boëthius, beschouwd als een onderdeel van de logica (*ratio disserendi*). Dialectische argumenten zijn argumenten die in disputaties zoals in de Socratische dialogen worden gebruikt. Doel is om de ander over te halen tot het eigen standpunt. De procedure is die van vraag en antwoord. Dialectische argumenten moeten dus overtuigend zijn en gemakkelijk door de ander geloofd kunnen worden. Ze hoeven niet altijd logisch geldig te zijn. Hierin verschillen ze van bewijzen of demonstratieve argumentaties zoals die in de geometrie of op de geometrie geënte wetenschappen voorkomen. Dit laatste type argumentaties werd daarom onderscheiden van de dialectische argumentaties en binnen een andere tak van de logica bestudeerd. Volgens de klassieke opvatting leveren alleen deze demonstratief-bewijzende argumentaties echte, wetenschappelijke kennis op. Nadeel is echter wel dat ontwikkeling van bewijzen tijdrovend is en de nodige voorkennis van geldige argumentatie-patternen vereist, iets wat juist voor dialectische argumentaties niet geldt. Die vertrekken vanuit algemeen aanvaarde opvattingen en kunnen zo snel tot succes leiden.

Deze algemeen aanvaarde opvattingen spelen als topen in de dialectica een grote rol. Aristoteles was de eerste die systematische studie van topen maakte. Bij Cicero treffen we een wat andere invulling van topen aan, en het is deze invulling die Boëthius als uitgangspunt neemt. Van belang is dat Boëthius een onderscheid maakt tussen twee soorten topen. De eerste noemt hij *propositiones maximae*. Dit zijn algemeen geldende uitspraken of uitgangspunten zoals 'indien de definities van twee dingen van elkaar verschillen, dan verschillen de dingen zelf ook onderling'; 'wat inherteert aan het deel, inherteert ook aan het geheel waarvan dat deel een deel is'; 'als er geen materie is, dan zijn er ook geen dingen die van die materie gemaakt worden'; 'wat tot iets goeds leidt, is zelf ook goed'. Voor Boëthius zijn dit algemeen geldende aannames die zelf niet bewijsbaar zijn, maar ingezet kunnen worden in argumentaties. Er zijn een heleboel van deze topen (als *propositiones maximae*, algemene uitspraken), en daarom onderscheidde Boëthius een tweede categorie van topen die onderscheidingen aanbrengt in deze groep: de *differentiae* (vandaar de titel: *De topicis differentiis*, vaak ook genoemd: *De differentiis topicis*). Neem een toop (in de zin van *propositio maxima*) als dat alle dingen die een goed doeleinde hebben zelf ook goed zijn. Dan wordt het onderscheidende kenmerk, de *differentia*, zelf ook als toop beschouwd: in dit geval de toop 'vanuit het doel' (of simpelweg 'het doel'). Een ander voorbeeld is van Boëthius zelf:⁶ Hebben de Moren wapenen? Iemand kan nu betogen: nee, want de Moren hebben geen ijzer. Dit argument steunt op de toop (in de zin van *propositio maxima*) 'waar de materie afwezig is, daar zijn ook de dingen die uit die materie gemaakt worden afwezig', maar het onderscheidende kenmerk, de *differentia*, is 'uit de materie' en dit wordt derhalve zelf ook een toop genoemd.

Boëthius richt zich vooral op deze *differentiae*, topen die dus enige structuur aanbrengen in de grote hoeveelheid algemene proposities (de *propositiones maximae*). In

⁶ Latijnse tekst in *Patrologia Latina*, ed. J.-P. Migne, deel 64: 1189C-D.

navolging van Themistius onderscheidt hij 28 topen die gebruikt worden in de dialectica (definitie, genus, species, gelijkheid, tegengesteldheid, oorzaak, gevolg, doel, etc.), en hij verdeelt ze over drie categorieën: intrinsieke, extrinsieke en intermediaire topen. Heel globaal kunnen we zeggen dat intrinsieke topen steunen op de termen van een argument, extrinsieke topen niet. Bijvoorbeeld: Is rechtvaardigheid goed? Iemand kan argumenteren: Doel van rechtvaardigheid is het bewerkstelligen van geluk, en aangezien geluk goed is, luidt de conclusie: rechtvaardigheid is goed. Deze redenering maakt gebruik van de algemene uitspraak ‘alle dingen die een goed doeleinde hebben zijn zelf ook goed’, en de toop ‘vanuit het doel’ is intrinsiek omdat hij steunt op een direct gevolg van de term ‘rechtvaardigheid’, die onderdeel is van de argumentatie. Een voorbeeld van een extrinsieke toop is: meningen van experts moeten geloofd worden, bijvoorbeeld astronomen die zeggen dat de hemel sferisch is. De toop is extrinsiek ten opzichte van de termen van het argument. Dat het oordeel van experts geloofd moet worden volgt niet direct uit de termen van het argument (‘de hemel’ en ‘het sferische’). Ik laat de categorie van de intermediaire topen buiten beschouwing.

Tot zover deze al te summiere opmerkingen over Boëthius’ technische behandeling van de dialectische topen in boeken I tot en met III van *De topicis differentiis*. In het vierde en laatste boek, dat handelt over de retorische topen en gebaseerd is op Cicero’s *De inventione*, doet Boëthius een stap die van grote invloed is geweest op de latere kijk op de retorica. Hij betoogt dat er feitelijk één systeem van topen is welke we bepalen en onderzoeken in de dialectica en dat op verschillende terreinen, waaronder de retorica, toegepast kan worden. Retorica is daarmee slechts een nadere toepassing van de dialectische topen.

Het duidelijkst komt deze ‘reductie’ van de retorica tot de dialectica tot uiting in Boëthius’ plaatsing van de voor de *retorica* zo kenmerkende zeven vraagwoorden – wie, wat, wanneer, waar, waarom, hoe en waarmee (de zogenaamde *circumstantiae*) – onder de drie voor de *dialectica* zo kenmerkende categorieën intrinsieke, extrinsieke en intermediaire topen. Cicero had topen onderscheiden al naar gelang ze gebruikt kunnen worden om de aangeklaagde of zijn daad te karakteriseren, waarbij de zeven *circumstantiae* een belangrijke rol speelden. Zo zijn er topen om de eigenschappen van de aangeklaagde naar voren te halen (*circumstantia* wie?), of de kenmerken van zijn daad, etc. Boëthius beargumenteert nu dat deze topen gerangschikt kunnen worden onder intrinsieke, extrinsieke en intermediaire topen. De retorische topen zijn met andere woorden niet meer dan verbijzonderingen van de algemene, dialectische topen.

Boëthius concludeert dan ook: de dialectica houdt zich bezig met de topen als argumentatievormen als zodanig, de retorica met concrete invullingen daarvan, maar die concrete invullingen steunen altijd op die universele topen uit de dialectica.

Dit onderscheid keert ook terug in het klassieke onderscheid tussen twee typen van vragen: de hypothesen en de thesen. Het onderwerp van de retorica is de *hypothesis*, van de dialectica de *thesis*. Hypothesen zijn vraagstukken van bepaalde aard waarbij het gaat om een specifieke handeling van een specifieke persoon, bijvoorbeeld ‘Moet Clinton gestraft worden voor zijn overspel in de Oval Office?’. Thesen daarentegen zijn vraagstukken van algemene aard zonder vermelding van specifieke omstandigheden en namen, bijvoorbeeld ‘Moet overspel als zodanig bestraft worden?’. Cicero had al geopperd dat behandeling van de hypothesen uiteindelijk altijd moet berusten op de thesen, maar hij bleef daarmee binnen de kaders van de retorica (*De oratore* II,133 en

III,120). Boëthius maakt deze stap echter expliciet, waarmee elke onafhankelijkheid van de retorica ten opzichte van de retorica lijkt te zijn opgeheven.

Deze stap van Boëthius is van grote invloed geweest op de middeleeuwse kijk op de retorica: retorica werd nu gezien als een soort van dialectica. Niet dat zij haar autonome status helemaal hoefde op te geven. Retorica onderscheidt zich van de dialectica namelijk niet alleen wat haar onderwerp betreft – hypothesen versus thesen – maar ook is haar methodologie en doel een andere. Zoals eerder gezegd, een dialecticus hanteert de vraag-en-antwoord methode, zoals Socrates in de dialogen van Plato. Zijn doel is om de tegenstander te overtuigen en hem over te halen tot zijn eigen standpunt. Een retoricus daarentegen gebruikt een doorlopend betoog met als doel een jury, het publiek of een derde partij te overtuigen, niet de directe tegenstander. Retorica blijft dus een autonome discipline, maar het lijkt veel op de autonomie van een voogdijkind.

Het is weinig verwonderlijk dat Boëthius weleens verweten wordt het publiek uit de retorica te hebben weggeschreven. Retorica wordt bij hem louter *inventio*-leer met bijbehorende topiek, een soort argumentatieleer. De traditionele functie van de retorica om een publiek te overtuigen verdwijnt naar de achtergrond, en daarmee ook alle kennis van de psychologische en emotionele gesteldheid van het publiek die voor dat overtuigen nodig is, en waarover Aristoteles, Cicero en Quintilianus zoveel hadden geschreven. Sommige historici houden Boëthius dan ook verantwoordelijk voor de in hun ogen steriele, bloedeloze richting die de retorica in de middeleeuwen volgens hen is ingeslagen. Inderdaad, in de middeleeuwen groeit deze theoretische belangstelling voor de topen uit tot een hele tak van de logica die zich bezighoudt met logische gevolgtrekkingen, en lezing van Boëthius' *De topicis differentiis* droeg hier in grote mate aan bij.

Het is echter de vraag of deze kritiek terecht is, afgezien van het feit dat zo'n klacht van weinig historische zin getuigt. Boëthius is in ieder geval niet als enige verantwoordelijk voor een dergelijke 'reductie' van de retorica tot de leer van de vinding (*inventio*). De tendens tot intellectualisering was een veel breder verschijnsel in de late oudheid. Reeds Cicero schreef een handboek dat globaal gesproken niet verder kwam dan een *inventio*-leer, en juist dit handboek, *De inventione*, werd al in de late oudheid als uitgangspunt genomen om de beginselen van de retorica te onderwijzen. Feitelijk is abstractie en intellectualisering, zonder organische band met de retorische praktijk, een terugkerend kenmerk in de hele geschiedenis van de retorica. In zekere zin kunnen we zelfs zeggen dat Boëthius' werk er toe heeft bijgedragen dat de retorica na de oudheid niet geheel van het toneel verdween. Zou de retorische theorie inderdaad altijd nauw gekoppeld zijn geweest aan de praktijk, dan waren de overlevingskansen voor de retorica gering. Door van retorica een soort van argumentatietheorie te maken, los van haar rol als redenaarskunst in de praktijk, kon zij één van de zeven *artes liberales* worden – een conceptie die we eveneens voor een groot deel aan Boëthius te danken hebben.

5. Het praktisch gebruik van de retorica in de latere middeleeuwen

Naast logica heeft ook het andere vak uit het trivium, de grammatica, veel invloed gehad op de ontwikkeling van de middeleeuwse retorica. Grammatica werd beschouwd als het fundament van onze kennis. De leer van het correct spreken en schrijven was de toegangspoort tot verdere studie van de taal en de andere wetenschappen. Maar waar

houdt de grammatica op en begint de retorica? Daarover hebben de grammatici en de retorici heel wat gestecheld. Quintilianus bijvoorbeeld waarschuwde in zijn *Institutio oratoria* de grammatici zich bij hun leest te houden. De fraaie verwoording van de gevonden argumenten in een betoog met bijbehorende stijlfiguren was het domein van de redenaar.

De achtergronden van dit debat laat ik hier rusten. Interessanter voor de middeleeuwse retorica is de uitleg van stijlfiguren en tropen in verschillende typen handboeken voor het componeren van brieven, preken en literaire producten die rond de twaalfde eeuw opkwamen. De belangrijkste bronnen voor deze kennis zijn de *Retorica ad Herennium* en het grammaticale werk van de laat-antieke grammaticus Donatus.

De *Retorica ad Herennium* bevat een uitgebreide behandeling van de *elocutio*, de fase van de verwoording van de argumentatie. In boek IV komen de middelen aan bod om de stijl te versieren: de stijlfiguren en de tropen. De auteur verdeelt de stijlfiguren (of *figurae* of *schēmata*) in gedachtefiguren en woordfiguren. Voorbeelden van gedachtefiguren zijn de retorische vraag, uitdrukking van twijfel (bijvoorbeeld ‘Hoe moet ik dit nu uitleggen’), ‘verzwijging’ (bijvoorbeeld ‘ik zal hier niet mijn verdriet noemen’ waarbij het dan toch genoemd is), ironie, het opvoeren van abstracte zaken als sprekende personages zoals de Rede, de Fortuin, het Vaderland etc. Woordfiguren daarentegen zijn gebonden aan bepaalde talige uitdrukkingsvormen, zoals verdubbeling (bijvoorbeeld ‘ik, ik heb het gedaan’), herhaling van hetzelfde begrip in synoniemen (‘ik vind het vals, gemeen, schandalig’), alliteratie, antithese (‘niet ik, jij moet je gedragen’), en zo zijn er veel meer. Bij tropen gaat het doorgaans om het niet-letterlijk gebruik van een woord, bijvoorbeeld in de metafoor, synecdoche (‘drie koppige bemanning’), allegorie. De auteur van *Ad Herennium* noemt 19 gedachtefiguren en 45 woordfiguren waarvan 10 tropen. Maar indeling en aantal lagen niet altijd vast. Donatus bijvoorbeeld heeft andere aantallen en hij rekent de woordfiguren en tropen tot de grammatica, niet tot de retorica.

Belangrijker dan dit echter is de invloed van deze en andere werken over stijl op de ontwikkeling van retorische handboeken die rond de twaalfde eeuw ontstonden, de *ars dictaminis*, de *ars poetriae* en de *ars praedicandi*. Deze handboeken met voorschriften voor het componeren van een brief (een officieel schrijven eerder dan een persoonlijke brief), een preek of een gedicht illustreren goed het praktisch gebruik van de retorica, aangepast aan de behoeften van nieuwe tijden. Ondanks hun verschillende onderwerpen hebben ze de nodige overeenkomsten. Want of men nu een brief, een preek of een vers wil schrijven, men moet van tevoren een goede structuur in het hoofd hebben. Deze structuur werd geleverd door de ciceroniaanse retorica, vaak losjes gebaseerd op de klassieke vijfdeling *inventio*, *dispositio*, *elocutio*, *memoria* en *pronuntiatio*. De structurering van het geschrevene was uiteraard ook van belang: in het geval van de brief was dat een variatie op de klassiek indeling van de rede. Een brief bestaat dan uit begroeting (*salutatio*), verzekeren van goede wil (*captatio benevolentiae*), vertelling (*narratio*), verzoek (*petitio*) en slot (*conclusio*). Het *exordium* van de antieke rede werd dus in tweeën gesplitst: *salutatio* en *captatio benevolentiae*. Een preek heeft een minder klassieke indeling (al zien sommigen hier de invloed van de *Retorica ad Herennium*): hij bestaat uit een *thema* (een bijbelcitaat), een *prothema* (een nadere uitwerking van het hoofdthema), *divisiones* en *distinctiones* (feitelijk verdelingen van de verschillende onderdelen).

Een ander gemeenschappelijk kenmerk is de nadruk op een thema of argument. Bij een brief komt dat in de *captatio benevolentiae*, vaak in de vorm van een spreekwoord of algemene uitspraak; de *captatio* heet dan ook wel *proverbium*. In een preek wordt het thema vaak gegeven door een bijbelcitaat of door een algemene wijsheid. Een preek kan dan de structuur van een (onvolledig) syllogisme krijgen met als eerste premisse het spreekwoord of algemene uitspraak, bijvoorbeeld ‘alles in deze wereld is of winstgevend of schadelijk’. Vervolgens wordt via een tweede premisse naar een conclusie gewerkt, in dit geval de conclusie dat alles in de wereld uiteindelijk het goede beoogt. (De tweede premisse kan dan luiden dat de godvrezende mens door de winstgevende dingen de tijdelijkheid van dit leven inziet en door de schadelijke dingen een groter verlangen naar het hiernamaals krijgt.) Bij een gedicht ligt het met het vinden van een thema of *proverbium* wat moeilijker, maar middeleeuwers dachten hierbij bijvoorbeeld aan betekenisvolle openingen zoals die van Vergilius’ *Aeneis* (‘Arma virumque cano...’). Met zo’n opening – rijk aan implicaties en suggesties voor het vervolg – geeft de dichter aan dat hij het te behandelen materiaal reeds in zijn geest zorgvuldig heeft uitgedacht en geordend. Hij maakt de lezer duidelijk wat zijn thematiek is (namelijk ‘arma’ en ‘virum’), en brengt hem in de juiste stemming. Er bestond een rijke exegetische traditie van deze openingsverzen die de middeleeuwers steunde in deze gedachte. Dichten kan dus ook als een retorische activiteit beschouwd worden, gelijk het schrijven van een preek of een brief. Ook een prediker, een schrijver van een officiële brief en zelfs een dichter beogen een ‘publiek’ (gemeente, ontvanger van de brief, lezer van het gedicht) iets mee te delen of van een bepaalde visie op gebeurtenissen te overtuigen. De retorica is al met al dus zeer geëigend voor het nadenken over structuur en inhoud van brief, preek of literaire schepping.

Een belangrijk deel van een gedicht, brief of preek wordt gevormd door de *amplificatio*: het uitvergroten van de verschillende onderdelen. Voor dit onderdeel was een grote rol weggelegd voor de stijlfiguren, waarbij dankbaar gebruik werd gemaakt van de *Retorica ad Herennium*. Ook definitives, argumentatievormen als het syllogisme en inductie, de topen, etymologieën, en nog veel meer, werden genoemd als middelen om de stof uit te breiden. *Amplificatio* wordt in de middeleeuwen feitelijk synoniem met het versieren van de stijl, waarbij het de specifiek retorische functie die het in de oudheid dikwijls had verliest: het breed uitmeten van een bepaalde zaak of van deugden of ondeugden van iemand als onderdeel van een verdediging dan wel aanklacht.

Naast de overeenkomsten had elke *ars* natuurlijk ook zo haar eigen specifieke instrumenten. Een prediker kon het viervoudige schema van de bijbelexegese aanwenden: bijbelpassages kennen een letterlijke, allegorische, morele en anagogische (betrekking hebbend op het heil van de mens) betekenis. Concordanties, die vanaf de dertiende eeuw breed begonnen te circuleren, hielpen hem allerlei relevante bijbelcitataten te vinden. Ook kon hij leuke verhaaltjes en anekdotes gebruiken om zijn publiek te boeien. Vooral Franciscanen waren hier goed in, wat weinig verwonderlijk is voor wie bedenkt dat Franciscus zelfs dieren wist te boeien. Bij brieven was de begroeting (*salutatio*) van eminent belang. Een geestelijke werd anders aangesproken dan een seculier iemand, een superieur anders dan een lager geplaatste. In ons email-tijdperk gaan dat soort nuances verloren, maar in de middeleeuwse rangen- en standenmaatschappij was een passende begroeting erg belangrijk. Een belangrijk onderdeel van een *ars dictaminis* waren de

voorbeelden hoe een brief te beginnen, en sommige boden uitgebreide collecties voorbeeldbrieven aan.

Deze *artes*-traktaten behoren niet tot de meest spannende lectuur, maar zij dienden dan ook een praktisch nut net zoals de stijlboeken van *de Volkskrant* en het *NRC Handelsblad*. Zij leerden toekomstige schrijvers het belang van structuur, van de juiste ordening van de verschillende onderdelen, allerlei grammaticale en retorische voorschriften, stijlfiguren met talloze voorbeelden, en nog veel meer. De vaak gehoorde kritiek dat een *ars poetriae* weinig aanknopingspunten biedt om de betere middeleeuwse literatuur te begrijpen, laat staan dat het een garantie was voor het scheppen ervan, miskent dan ook deze praktische functie. Quintilianus zei al dat kennis van louter regels nog geen welsprekendheid oplevert, en geen enkele schrijver van een *ars poetriae* zou zeggen dat beheersing van de regels zou leiden tot schepping van grootse literatuur. Schrijvers van deze handboeken wilden vooral hun leerlingen trainen in het structureren en ordenen van het materiaal, en het vinden van manieren om het aldus geordende materiaal op fraaie en gevarieerde wijze onder woorden te brengen.

6. Dante Alighieri en de middeleeuwse retorica

Ook een groot dichter als Dante Alighieri gebruikte onder andere dit soort retorische handboeken voor zijn reflecties over dichtkunst. Want Dante is niet alleen een groot dichter, maar ook een criticus en theoreticus van poëzie, en dan vooral zijn eigen poëzie. Verschillende van zijn werken bevatten uitvoerig commentaar op zijn eigen gedichten: *La Vita Nuova*, *Convivio* en zijn brief over de *Divina Commedia*. Hij schreef voorts een verhandeling over de welsprekendheid in de volkstaal (*De vulgari eloquentia*) die onder meer als een commentaar op eigen werk kan worden gelezen. In al zijn reflecties betoont Dante zich een goed kenner van de middeleeuwse retorische terminologie en praktijken.

Om een enkel voorbeeld te geven: zijn beroemde brief over de *Goddelijke Komodie*, geschreven aan het einde van zijn leven aan zijn patroon Can Grande della Scala, is gecomponeerd volgens de regels van de *ars dictaminis*, met begroeting en algemeen motto (hier ontleend aan Aristoteles).⁷ De *narratio* van de brief wordt gevormd door een commentaar op de eerste 38 regels van het *Paradiso*. De brief bevat voorts een traditionele *accessus ad auctorem* (inleiding op de auteur), bestaande uit behandeling van een zevental vragen omtrent werk en auteur: onderwerp, auteur, vorm, doel, titel, en tak van filosofie waartoe het werk behoort. De indelingen en terminologie die in dit soort inleidingen ontwikkeld werden laten goed zien hoe middeleeuwers dachten over literatuur, fictie, stijl, auteurschap, betekenis en dergelijke, en hebben dus alles met retorica te maken. Dante's *accessus* – hij was de eerste auteur die een commentaar op eigen werk schreef – is een interessant voorbeeld van de doorwerking van deze retorische terminologie en praktijken. Dante wil met zijn *Komodie* (onder andere) de mensen een spiegel voorhouden: hij laat zien wat de gevolgen zijn van ons handelen hier op aarde. Het werk heeft daarom meerdere betekenislagen, zegt hij in de brief aan Can Grande: een letterlijke betekenis ('de toestand van de zielen na de dood'), en een allegorische die ook de morele en anagogische betekenissen lijkt te omvatten ('de mens onderworpen als hij is aan de rechtvaardigheid van

⁷ Voor het volgende zie uitvoeriger mijn essay 'Dante en de grenzen van de middeleeuwse hermeneutiek' in Dante, *Pleidooi voor de eigen taal. 'De vulgari eloquentia'*, ingeleid, vertaald en van een essay voorzien door Lodi Nauta, Groningen 2001, alwaar ik ook een gedeeltelijke vertaling van deze brief geef.

beloning of straf overeenkomstig zijn verdiensten of tekortkomingen bij de uitoefening van zijn vrije wil'). Dit viervoudige schema werd traditioneel toegepast op de bijbel. Het is dus tamelijk gewaagd van Dante dit op zijn eigen werk toe te passen, maar Dante had de bescheidenheid van een Harry Mulisch, die niet toevalligerwijs ook een ontdekking van de hemel schreef. Dante zegt dan ook dat zijn *Komedie* tot de ethiek moet worden gerekend en als doel heeft om mensen uit hun ellende te bevrijden.

Over de vorm van de *Komedie* zegt Dante het volgende: de vorm valt uiteen in een *forma tractatus* (vorm van het werk, namelijk hoe het is opgedeeld in delen, canto's, terzinen), en een *forma tractandi* (wijze waarop de stof wordt behandeld) – termen die traditioneel in dit soort *accessus* worden gebruikt. Interessant is het lijstje van karakteriseringingen die Dante hier geeft: de *Komedie* is 'poëtisch, fictief, beschrijvend, digressief, overdrachtelijk, en tevens definities gevend, indelingen makend, instemmend, afkeurend, en voorbeelden gevend'. Ook deze termen ontleent Dante aan het retorisch vocabulaire dat de middeleeuwers hadden ontwikkeld om verschillende typen werken – literaire werken, wetenschappelijke traktaten en ook bijbelboeken – te karakteriseren. Uit zijn opsomming, waarover uiteraard veel meer valt te zeggen, blijkt dat Dante zijn eigen werk niet alleen zag als pure fictie; voor hem bezat zijn visionaire reis ook een echtheid, een authenticiteit. Dante beschouwde zichzelf als een *vates* (een ziener), die in profetische poëzie een beeld van het hiernamaals kan oproepen dat zo realistisch is dat het bijna op de wereld van het hier en nu lijkt, en zo tot een spiegel voor de mens kan worden.

Dante's reflecties over stijl, literatuur, fictie en betekenis sluiten in hun terminologie en inzichten nauw aan bij het scholastieke denken over literatuur, poëzie en theologie – en de retorische traditie was een belangrijke bouwsteen in dat denken. Anders dan geleerden als E. R. Curtius, J. W. H. Atkins, W. K. Wimsatt, C. Brooks en anderen ons doen willen geloven was er een rijke traditie van reflectie over dit soort onderwerpen in de middeleeuwe scholastiek, en Dante staat met beide voeten in deze traditie.⁸

We hoeven daarom niet met Brian Vickers te klagen over de veronderstelde gebrekkige literaire modellen die de middeleeuwse *artes poetriae* zouden leveren: 'one could wish that better models had been available. Whatever Dante, or Chaucer, or the Gawain poet knew about form, they did not learn from the arts of poetry'.⁹ Vickers impliceert hiermee dat betere modellen (lees: klassiek-retorische modellen) tot grotere literatuur zou hebben geleid. Maar Vickers vergeet (a) dat voor hun reflectie over literatuur ook grote dichters als Dante en Chaucer schatplichtig waren aan de middeleeuwse retorische terminologie, en (b) dat voor de literaire praktijk deze auteurs ook niet bij de klassieke retorica te rade hoefden gaan, want 'whatever' deze dichters wisten van 'form' (en uit de verdere context blijkt dat Vickers de klassieke opvattingen over literaire vorm op het oog heeft), ze haalden het niet uit de klassieke retorica. Juist Dante lijkt in de dichterlijke *praktijk* afstand te nemen van bepaalde klassiek-retorische conventies. Zo laat hij in zijn laatste werk, de *Komedie*, het principe van *convenientia* of *decorum* (passendheid) los, namelijk dat bij bepaalde onderwerpen alleen de voor die onderwerpen geëigende literaire vorm gebruikt mag worden (iets wat hij nog in *De vulgari eloquentia* betoogd had). De

⁸⁸ Curtius, *Europäische Literatur und Lateinisches Mittelalter*, Bern en München 1973⁸ (1948¹); Atkins, *English Literary Criticism: The Medieval Phase*, Cambridge 1943; Wimsatt en Brooks, *Literary Criticism: A Short History*, London 1975. De beste verdediging van de rijkdom aan middeleeuwse reflecties biedt A. J. Minnis, *Medieval Theory of Authorship. Scholastic Literary Attitudes in the Later Middle Ages*, Aldershot 1988² (1984¹).

⁹ *In Defence of Rhetoric*, Oxford 1988, 242.

Komedie omvat namelijk het hele spectrum aan onderwerpen en stijlen, en zelfs door elkaar heen (net zoals het bonte leven zelf waarvan Dante op zijn reis door het hiernamaals getuige van is). Dit was bepaald on-klassiek, en verschillende humanisten wisten dan ook niet wat ze van de *Komedie* moesten denken. Nog Voltaire noemde het werk een ‘ratjetoe’ (*salmigondis*). Hiermee kom ik ter afsluiting terug op het negatieve beeld over de middeleeuwse retorica.

7. Conclusie

Het is dus weinig historisch om de geschiedenis van de middeleeuwse retorica louter en alleen te bezien in het licht van de antieke retorica. Men komt dan al gauw uit op een positie als die van Brian Vickers die in zijn bekende boek *In Defence of Rhetoric* de middeleeuwen een periode van verval en teloorgang noemt. Vickers betoogt dat kennis in de middeleeuwen van de retorica gefragmentariseerd was: de middeleeuwers kenden maar een beperkt aantal bronnen, en van de oorspronkelijke rol en functie van de retorica wisten ze hoegenaamd niets af. Daardoor kon de theorie los komen te staan van de praktijk, met als gevolg dat de theorie hopeloos abstract en technisch werd en de praktijk louter verwerd tot het geven van stilistische adviezen voor het componeren van een brief, preek of gedicht.

Het moge duidelijk zijn dat een dergelijke interpretatie weinig recht doet aan het eigen karakter van de middeleeuwse ontwikkelingen. Bovendien gaat iemand als Vickers uit van het bestaan van dé antieke retorica. Maar er is natuurlijk niet zoiets als dé antieke retorica. Ook toen al waren er verschillende retorische systemen, opvattingen en praktijken. En ook toen veranderden de historische omstandigheden natuurlijk al. Het Athene van Aristoteles was niet hetzelfde als het Rome van Quintilianus en dat was al weer anders dan het Rome van Cicero. Ook in de oudheid vinden we specialisering en ‘theorie-om-de-theorie’. Het is Vickers’ term ‘fragmentarisering’ die dit simpele punt verdoezelt. Middeleeuwse kennis zou ‘gefragmentariseerd’ zijn, maar gefragmentariseerd ten opzichte van wat precies? Wat is met andere woorden die oorspronkelijke eenheid die dan later in fragmenten uiteenviel? Wat moest men gelezen hebben om een *niet*-gefragmentariseerde kennis te bezitten: de werken van Aristoteles, Cicero, Quintilianus en zo nog wat auteurs? Dan had Aristoteles ook een gefragmentariseerde kennis want die kon uiteraard de latere auteurs niet gelezen hebben.

Vickers’ punt, zou men kunnen tegenwerpen, is dat de fragmentarisering niet alleen kennis van de bronnen betreft maar vooral kennis van de sociaal-maatschappelijke context waarbinnen de retorica tot haar recht kwam. Het is echter zeer de vraag of alleen in de middeleeuwen die context of kennis daarvan ontbrak waardoor de retorica tot zulk een vermeend bloedeloze aangelegenheid werd. Reeds in de oudheid vinden we specialisering en neiging tot abstractie. Het is bekend dat in de hellenistische tijd de retorische opleiding geworden is tot ‘een formele, intellectuele en artistieke leerschool voor de leidende klassen in de gehele Griekse wereld. Haar systematische volledigheid wordt (...) een doel op zichzelf, en haar oefeningen spelen zich meer en meer af in een zelfgecreëerde wereld’.¹⁰ Het retorisch onderwijs kon bloeien ‘ondanks een weinig elementaire voedingsbodem in de praktijk van het openbare leven’. Deze neiging tot abstractie en intellectualisering van de in de praktijk groot geworden retorica is iets wat

¹⁰ A. D. Leeman en A. C. Braet, *Klassieke retorica. Haar inhoud, functie en betekenis*, Groningen 1987, 15.

door de gehele geschiedenis van de retorica zichtbaar is, waardoor theorie en praktijk eigen wegen konden inslaan. Men kan dit betreuren, maar mensen hebben nu eenmaal door de tijd heen steeds wisselend gebruik gemaakt van bepaalde elementen uit de retorica. Een aanklacht jegens de retorica in de middeleeuwen dat zij niet meer dát is wat zij ooit in de oudheid is geweest is feitelijk een aanklacht jegens de tijd dat zij niet is blijven stilstaan.

Beknopte bibliografie

Het standaardwerk is nog steeds J. J. Murphy, *Rhetoric in the Middle Ages: A History of Rhetorical Theory from St. Augustine to the Renaissance*, Berkeley-Los Angeles 1974, maar is op verschillende punten verouderd. Voor de ciceroniaanse traditie in de middeleeuwen en renaissance zie nu J. O. Ward, *Ciceronian Rhetoric in Treatise, Scholion and Commentary*, Brepols 1995 (Typologie des sources, 58). In dezelfde serie 'Typologie des sources' (TS) vindt men actuele overzichten met uitgebreide bibliografieën op het gebied van onderzoek naar de artes-traktaten: D. Kelley, *The Arts of Poetry and Prose*, Brepols 1991 (TS 59); M. Camargo, *Ars Dictaminis, Ars Dictandi*, Brepols 1991 (TS 60) en B. H. Jaye, *Artes Praedicandi*, Brepols 1992 (TS 61). Zie voorts de artikelen in *Medieval Eloquence. Studies in the Theory and Practice of Medieval Rhetoric*, ed. J. J. Murphy, Berkeley 1978.

Augustinus: *De doctrina christiana* is nu in het Nederlands vertaald met een goede inleiding: *Wat betekent de bijbel? Christelijke scholing in tekstbegrip en presentatie: 'De doctrina christiana'*, ingel., vert. en toegel. door Jan den Boeft en Ineke Sluiter, Amsterdam-Leuven 1999.

Boëthius: Zijn moeilijke *De topicis differentiis* kan het beste gelezen worden in E. Stump's vertaling, Ithaca 1978, voorzien van annotatie, uitstekende inleiding en essays. Zie ook M. C. Leff's 'The Logician's Rhetoric. Boëthius' *De differentiis topicis, Book IV*' in de hierboven door Murphy geredigeerde bundel.

Dante: Over Dante en de middeleeuwse commentaartraditie zie vooral B. Sandkühler *Die frühen Dantekommentare und ihr Verhältnis zur mittelalterlichen Kommentartradition*, München 1967 en *Medieval literary theory and criticism c.1100-c.1375*, eds. A.J. Minnis and A. B. Scott, with the assistance of David Wallace, Oxford 1991² (1988¹), hfst. 8 en 10. Een vertaling van *De vulgari eloquentia* en een deel van de brief aan Can Grande zijn door mij vertaald in Dante, *Pleidooi voor de eigen taal*, Groningen 2001, voorzien van inleiding en essay.

B. Vickers, *In Defence of Rhetoric*, Oxford 1988, is een polemisch en invloedrijk werk, maar veel van zijn conclusies zijn uitermate discutabel en worden bekritiseerd door verschillende historici van de retorica.